

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Сінченко Олексій Дмитрович

УДК 82 : 111. 852 : 821. 161. 2 (09)

ГОРИЗОНТ СПОДІВАНЬ ТА ЙОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ
В ЛІТЕРАТУРНОМУ ПРОЦЕСІ
(на матеріалі української літератури 20-30-х років ХХ ст.)

Спеціальність 10.01.06 – теорія літератури

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі теорії літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України

Науковий керівник: доктор філологічних наук,
член-кор. НАН України
ГУНДОРОВА Тамара Іванівна,
Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України,
завідувач відділу теорії літератури.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
КОСТЕНКО Наталія Василівна,
Інститут філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
професор кафедри теорії літератури та
компаративістики

кандидат філологічних наук
ПІДПАЛИЙ Андрій Володимирович,
Київський славістичний університет,
доцент кафедри теорії літератури і компаративістики

Провідна установа:
Тернопільський державний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, кафедра теорії літератури і
порівняльного літературознавства, м. Тернопіль.

Захист відбудеться „27” лютого 2007 р. о 14.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради
Д 26.178.01 в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (01001, м. Київ,
вул. М.Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка
НАН України (01001, м. Київ, вул. М.Грушевського, 4).

Автореферат розісланий „26” січня 2007 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г.М. Нога

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Горизонт сподівань є важливим елементом літературної герменевтики та рецептивної естетики. Уведення цього поняття до літературознавчого категоріального апарату сприятиме глибшому вивченню естетичної природи художньої творчості та приведе до подолання розриву між рецептивною і комунікативною моделями літературного процесу. Теоретично сформоване в рамках рецептивної естетики, поняття горизонт сподівань не має ще відповідного історико-літературного та теоретико-літературного витлумачення. Воно є новим і у вітчизняному літературознавстві. Все це й обумовлює актуальність нашого дослідження.

Герменевтичний підхід до літературного твору передбачає розуміння твору як структури, яка має певне значення, тобто як до смислової єдності, що наділена генеративною функцією смислотворення. Він враховує також інтенціональність авторської свідомості, рецептивний характер самого процесу читання та специфічні умови функціонування твору в полірецептивному літературному процесі. Рецептивний аналіз скерований на дослідження літературних явищ і літературних епох з урахуванням складної взаємодії автора, твору і читача. Поєднання герменевтичного та рецептивного підходів визначає пошуковий характер нашого дослідження.

Поняття “горизонт сподівань” характеризує функціональні можливості зустрічі тексту і його читача та спирається на такі поняття, як “художній репертуар” і “текстуальні стратегії”. Розглядаючи горизонт сподівань із погляду його функціонування в літературному процесі, наближаємося до розуміння того, як структура тексту узалежнюється від внутрішньолітературних і позалітературних чинників і як очікування читача трансформують структуру твору.

Кожна літературна епоха (бароко, романтизм, реалізм, модернізм, постмодернізм) характеризується рядом рецептивних модусів, серед яких можна виділити ставлення до традиції, самоінтерпретування, літературну провокацію, боязнь традиції тощо. За таких умов літературний процес осмислюється з погляду його рецептивної історії та критичної рефлексії, що виявляється актуальним не лише для минулих епох, але й для сучасної літературної ситуації. У цьому полягає наступний аспект, що визначає актуальність даного дослідження.

У дисертаційній роботі досліджується роль горизонту сподівань у полірецептивній структурі радянської літератури 20-30-х років ХХ століття. Це передбачає дослідження особливостей зв'язку між автором і читачем, з одного боку, і персонажами твору як виразниками ідеологічних позицій та естетичним і життєвим досвідом читача, з іншого боку. Пошуковий характер мистецтва 20-30-х років передбачав чітку орієнтацію на читача, що зумовлювало

особливий характер авторських стратегій. Разом із тим це була література, що будувалася як компроміс між ідеологією й естетикою. Всі ці обставини наочно проявляють механізм функціонування горизонту сподівань та допомагають виявити особливе місце рецептивних стратегій у процесі творення нового типу творчості, який мала репрезентувати радянська література.

Предметом дослідження є поняття горизонту сподівань, яке, за твердженням Г.Р. Яussa, “стало фундаментальною категорією як філософської, так і літературної та історичної герменевтики”, літературний процес як полірецептивна система, а також рецептивні стратегії футуризму, пролетарського мистецтва, соціалістичного реалізму 20-30-х років ХХ століття. Нас цікавить горизонт сподівань із погляду його формування і функціонування в літературному процесі через призму рецептивних конкретизацій у художньому творі.

Об’єкт дослідження – теоретичні аспекти горизонту сподівань та його функціонування в полірецептивному літературному процесі 20-30-х років ХХ століття. З огляду на рецептивну функцію виділяємо в цьому процесі авангардистський, пролетарський та соцреалістичний дискурси.

Мета дисертації полягає в дослідженні специфічності горизонту сподівань як механізму, що формує полірецептивний характер літературного процесу, а також у виявленні дискурсивних моделей, що складаються у літературному процесі 20-30-х років на основі функціонування горизонту сподівань. Це передбачає вирішення таких **завдань**:

- теоретичне обґрунтування горизонту сподівань як центрального поняття рецептивної естетики;
- визначення ролі горизонту сподівань у полірецептивній структурі літературного процесу;
- аналіз функціонування горизонту сподівань у літературному процесі 20-30-х рр. ХХ століття;
- дослідження рецептивних стратегій футуризму, пролетарського мистецтва і соціалістичного реалізму;
- аналіз наративних форм оповіді в художній прозі 20-30-х років ХХ століття з погляду їхньої рецептивної зумовленості.

Стан дослідження обраної теми. Рецептивний аналіз художніх творів – важливий аспект теоретико-літературних досліджень. Такі аспекти, як природа розуміння тексту читачем, взаємозалежність структури твору і її сприйняття, рецептивна зумовленість руху літературних текстів у свідомості читацького загалу, концепція “інтерпретативної спільноти”, були предметом зацікавлень вітчизняних (І. Франко, О. Потебня, Б. Грінченко О. Білецький) і зарубіжних (Р. Інгарден, Г.Г. Гадамер, Г.Р. Яусс, В. Ізер) вчених. **Теоретико-методологічне** обґрунтування

рецептивної природи художнього тексту і самої естетичної практики обґрунтоване у працях М. Бахтіна, В. Шкловського, Ю. Тинянова, Б. Ейхенбаума, Я. Мукаржовського, Е. Гуссерля, Р. Барта, Ж. Деріда, У. Еко, С. Фіша. Пильне зацікавлення проблемами літературної рецепції спостерігаємо у 20-30-х роках ХХ століття серед українських (М. Семенко, В. Поліщук, О. Полторацький, Ю. Палійчук, С. Щупак, П. Колесник) та російських (Г. Плеханов, О. Воронський, Л. Троцький, О. Брик) письменників і критиків. На сучасному етапі методи рецептивної критики практикують у своїх працях М. Павлишин, Г. Грабович, М. Зубрицька.

Теоретико-методологічна база. Методологічна основа дисертації ґрунтується на теоретичних положеннях рецептивної естетики та літературної герменевтики з урахуванням елементів формального (Ю. Тинянов, В. Шкловський), феноменологічного (Р. Інгарден), функціонально-історичного та соціологічного методів літературознавчого аналізу.

Теоретичне і практичне значення роботи визначається тим, що в ній формуються принципи розуміння природи горизонту сподівань, які можуть бути використані для розробки методики аналізу літературного процесу. Теоретичні положення роботи можуть застосовуватися у вузівських курсах із загальної теорії літератури й естетики, в курсі історії літератури ХХ століття, спецкурсах із рецептивної естетики, наратології й теорії комунікації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, дотична до планової теми “Європейський дискурс в українській теоретико-літературній традиції (від бароко до постмодерну)” (державний реєстраційний номер 0105U001295), розроблюваної відділом теорії літератури Інституту літератури.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в дисертації:

- обґрунтовано поняття горизонту сподівань як такого, що сформувалося на перехресті теорій рецептивної критики, герменевтики й постструктуралізму;
- розглянуто механізми функціонування горизонту сподівань в літературному процесі як результат поєднання горизонтів сподівань автора й читача – основних суб'єктів події тексту.
- розглянуто український літературний процес 20-30-х років ХХ століття крізь призму рецептивних стратегій авангардистського, пролетарського й соцреалістичного дискурсів.

Апробація дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорені на засіданнях відділу теорії літератури Інституту літератури ім.Т.Г. Шевченка НАН України. Окремі її аспекти оприлюднені на Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми історичної та теоретичної поетики” (Кам'янець-Подільський, 2004); VII Міжнародній конференції молодих учених (Київ, 2004); Всеукраїнській науковій конференції “Українське літературно-мистецьке відродження 20-х років ХХ століття: питання стилю, проблематики, поетики, мови” (Черкаси, 2005); Вченій раді Інституту літератури ім. Т.Г.

Шевченка НАН України (Київ, 2005); VIII Міжнародній конференції молодих учених (Київ, 2005); Четвертому конгресі Міжнародної асоціації українців (Донецьк, 2005). Основні положення дисертаційної роботи викладено в трьох статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Відповідно до поставленої мети й завдань дослідження дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел (367 позицій). Загальний обсяг – 189 сторінок (з них 161 – основного тексту).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі подається обґрунтування теми й актуальність дисертації, визначається мета й завдання дослідження, теоретичне і практичне значення одержаних результатів.

У *першому розділі* – **Поняття “горизонт сподівань” у теоретико-літературному дискурсі ХХ століття** – розглядається поняття “горизонт сподівань” у загальнотеоретичному аспекті з урахуванням численних літературознавчих теорій ХХ століття, зокрема феноменології, структуралізму, герменевтики, рецептивної естетики.

Поняття “горизонт сподівань” трактується в дисертаційному дослідженні як сукупність соціальних, культурно-історичних, психологічних та естетичних уявлень автора, які впливають на твір, з одного боку, і на читача, з іншого боку. Горизонт сподівань має внутрішнє (зумовлене літературним контекстом) і зовнішнє (зумовлене контекстом читача) розгортання. Кожний текст узалежнений від естетичної імплікації (читач визначає естетичну вартість твору через порівняння його з творами, які прочитав раніше і які заклали підвалини його естетичного досвіду) та імплікації історичної (несе в собі естетичний досвід першої інтерпретації твору, яка в історичному часі збагачується і доповнюється іншими рецепціями).

1.1. “Поворот до читача”: від іманентності до рецептивності. У першому підрозділі проаналізовано основні теоретичні положення літературознавчих теорій ХХ століття, що стосуються проблеми функціонування літературного процесу, ролі автора й читача в ньому, а також різних концепцій читання.

Саме феноменологам належить перша теоретико-літературна концепція читання та узалежнення твору від читацької конкретизації. Засновник феноменології Е. Гуссерль розумів художній твір як інтенційний об’єкт, а поняття горизонту виокремлював як певне епістемологічне обмеження в процесі пізнання реальності. Р. Інгарден переніс ідеї гуссерлівської феноменології у площину досліджень літератури і пов’язав інтенції тексту з його видозміною як об’єкта у свідомості читача. Основні поняття Інгардена (“*комунікативна невизначеність*”,

“конкретизація”, “актуалізація”, “естетичний досвід”) покладені в основу більшості рецептивних теорій та стали відправним пунктом для розвитку рецептивної естетики.

Рецептивну теорію ще задовго до Р. Інгардена розробляв О. Потебня. Його психолінгвістична теорія літератури мала інтерпретативне значення й базувалася на передачі смислу повідомлення і його засвоєнні читачем. Відомий філолог констатував відносність ролі автора у продукуванні смислу тексту, оскільки читач не просто сприймає вкладений у текст смисл, а продукує власний, і тому неможливо адекватно передати повідомлення від автора до читача. Внаслідок цього процес розуміння в інтерпретації Потебні розглядається як певний епістемологічний акт образно-сислового мислення автора й читача.

Якщо для О. Потебні важливим був принцип розуміння семантичного наповнення літературного твору, то російські вчені-формалісти (В. Шкловський, Ю. Тинянов, Б. Ейхенбаум) зосередилися на прийомах, функціонування яких, за їхнім переконанням, впливає на естетичні переживання. Дієвість форми визначається ними як “прийом” і проголошується єдиним критерієм художності мистецтва. Формалісти не використовували поняття горизонту сподівань, однак у їхній концепції важливу роль відіграє діалектика зміни функцій художнього твору. У зв’язку із цим у дисертації розглядаються поняття “домінанта”, “літературний ряд”, “літературна еволюція”, “літературний факт”, аналізуються також дискусії, які провадили з формалістами В. Жирмунський, М. Бахтін та Л. Виготський.

По-іншому до рецептивної теорії підходять представники герменевтики (М. Гайдегер, Г.Г. Гадамер, П. Рікер). Герменевтичний аналіз зосереджений на експлікації смислів, потенційно присутніх у творі. У цьому процесі актуальною стає позиція інтерпретатора, а сам процес інтерпретації залежить від історичної ситуації, якою обмежений горизонт сприйняття інтерпретатора. Зокрема в дисертації аналізується герменевтична теорія Г.Г. Гадамера, згідно з якою між горизонтом очікування інтерпретатора і твором існує історична дистанція, горизонт сподівань наявний у свідомості читача ще до зустрічі з текстом і обумовлює актуалізацію тексту. Горизонт виступає при цьому методологічною рефлексією, в якій сполучаються три процеси: історичне обмеження, умова можливого досвіду і творення смислу. Інтерпретація, за Г.Г. Гадамером, можлива лише як діалогічний зв’язок горизонтів очікування автора та інтерпретатора.

1.2. Горизонт сподівань як теоретичне поняття в рецептивній естетиці Г.Р. Яусса. У другому підрозділі простежується теорія рецептивної естетики Г.Р.Яусса, яка виникла в 60-х роках ХХ століття в Німеччині як реакція на ті напрямки літературознавства, в котрих текст розглядався іманентно, як річ-в-собі, поза всіма зовнішньолітературними контекстами. Традиційно її пов’язують з ідеями феноменології та герменевтики, російським формалізмом та марксизмом. Це дає підстави говорити про синтезуючий характер такої теорії, оскільки її автори

(Г.Р. Яусс, В. Ізер та ін.) прагнуть віднайти новий метод історико-літературного дослідження, за допомогою якого можна по-новому осмислити зв'язок між літературою та історією, естетичним та історичним пізнанням.

Г.Р. Яусс наголошує на варіативності смислу, залежності його від читацької рецепції й історії інтерпретування, а також підкреслює, що текст приховує в собі запитання. Основне поняття Яусса – “горизонт сподівань”, за допомогою якого він намагається окреслити межі інтерпретації та систематизувати методику рецептивної конкретизації і реконструкції твору, а також освоїти естетичну дистанцію – відстань між горизонтом сподівань реципієнта і самим твором. Цьому передують уявлення вченого про те, що літературний процес – доволі динамічне полірецептивне явище, в якому тексти з різних літературних епох синхронізуються в певній дискурсивній ситуації і їхня актуалізація залежить від читача. Це зумовлено тим, що функціонування тексту в різних літературних епохах характеризується властивим епосі потенціалом запитальності.

Г.Р. Яусс, користуючись термінологією формалістів, надає власного сенсу літературній еволюції і розглядає її як поступову зміну горизонту сподівань читача. Останній, з одного боку, заснований на стереотипах мислення й сприйняття, які керують не лише читацькою увагою, але й формують його потреби, а з іншого – іманентно присутній у самому тексті.

Якщо у феноменології й герменевтиці поняття “горизонт” визначається, як певна епістемологічна рамка пізнання, то Г.Р. Яусс конкретизує його й надає йому соціального значення. Дія горизонту сподівань – зустріч авторського й читацького очікувань у тексті. Злиття горизонтів корегується естетичною дистанцією, виникнення якої зумовлене тим, що горизонт читача, на відміну від авторського, постійно зазнає змін під впливом зовнішніх чинників (історія, соціум та ін).

Г.Р. Яусс твердить, що горизонт сподівань є дієвим критерієм оцінювання художнього тексту й визначає міру впливу твору на читача. Він імпліцитно наявний у тексті, а тому для його реконструкції слід зосереджуватися більше на вивченні структурних елементів тексту, аніж на зовнішніх соціологічних дослідженнях. Важливою для подальшого дослідження є також теза Яусса про те, що література – один із засобів формування суспільної практики. Досвід, який здобуває читач під впливом тексту, направляє і корегує його суспільні пріоритети.

У дисертації аналізуються також теоретичні положення В. Ізера, ще одного представника рецептивної естетики, зокрема його ідеї історико-функціональної моделі тексту, “репертуару тексту”, “текстуальних стратегій”, “системи еквівалентності”.

1.3. Розвиток рецептивної теорії в українському літературознавстві. У підрозділі проаналізовані ідеї І. Франка й О. Потебні, рецептивні концепції яких ґрунтувалися на розумінні іманентних законів художнього образотворення. І. Франко один із перших намагався подолати

соціологічний підхід до літератури, аналізуючи психологічні аспекти творчості, зокрема роль підсвідомого або, за його словами, “нижньої свідомості” у процесах образотворення. О. Потебня трактував сприйняття літературного твору як діяльність, наголошуючи, що реципієнт у процесі читання “відтворює” текст, і таке “відтворювання” водночас є актом творення, оскільки текст, згідно з його положеннями, не тотожний ні змістові твору, ні інтенціям автора/читача. Важливим у теорії Потебні стає епістемологічний акт сприйняття як “гармонізація”, згідно з яким розуміння швидше подібне до перекладу однієї думки на іншу, аніж до їхнього ототожнення. Отже, читач у концепції О. Потебні здобуває автономність щодо інтенцій автора, стає його співтворцем і співінтерпретатором твору.

Наприкінці XIX століття значного поширення набувають в українській критиці соціологічно-статистичні літературознавчі студії Б. Грінченка, Х. Алчевської, М. Павлика. Вивчення читацьких інтересів має просвітницький інтерес і спрямоване на те, щоб долучити нижчі верстви народу до читацької аудиторії (М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький).

У 20-х роках XX ст. О. Білецький підносить на методологічний рівень потребу вивчення читача. Він наголошує на тому, що історія літератури – це історія вивчення читача, і першим в українському літературознавстві створює класифікацію типів читача, досліджує його роль у літературному процесі. Зростає кількість історико-літературних студій, в основі яких лежить вивчення рецепції (М. Зеров, П. Филипович, І. Айзеншток), та конкретно-соціологічних праць (К. Довгань, Я. Керекез, Н. Фридьєва), виникають спроби міжгалузевого дослідження – бібліологічна педагогіка (Д. Балака) та літературна рефлексологія (Г. Майфет й З. Чучмарьов). Активну участь у вивченні читача беруть літгрупування, зокрема “Плуг”, “Гарт” та “Нова генерація”.

Після тривалої перерви у 60-х роках XX ст. поновлюється інтерес до проблем читача. Розвивається історико-функціональний метод літературного дослідження, виникає ряд робіт, в яких вивчаються теоретичні проблеми рецепції. Вони розглядаються з точки зору ідеології (М. Шамота), а також у зв’язку з прагненням розробити методологічні основи літературної та художньої критики й оцінки художнього твору (Р. Гром’як). Набуває поширення соціологічно-функціональний підхід, який передбачає вивчення функціонування літературного твору в історичному часі (Г. Сивокінь, М. Ігнатенко та ін).

У кінці XX століття інтерес до рецептивних концепцій засвідчують дослідження М. Павлишина, М. Зубрицької, Г. Грабовича. У монографії “НОМО LEGENS: читання як соціокультурний феномен” Зубрицька зокрема простежує становлення рецептивних теорій у літературознавстві XX століття і вказує на те, що проблема горизонту сподівань в українському літературознавстві до сьогодні залишається недостатньо вивченою, оскільки відсутній

різнобічний аналіз рецептивних концепцій, їх теоретичне осмислення, бракує також застосування відповідних методів для аналізу історико-літературного процесу.

У другому розділі – “Рецептивна концепція українського авангарду” – проаналізовано авангардистські концепції в українській літературі 20-30-х років ХХ століття (футуризм, динамічний конструктивізм) з перспективи творення пролетарського мистецтва під кутом зору видозміни горизонтів сподівань авторів і читачів. Аналізується концепція функціонального мистецтва і зокрема ідеї конструктивного впливу на психологію читача. Розділ складається із п’яти параграфів.

2.1. Рецептивні функції футуризму У підрозділі розглянуто художні засоби, за допомогою яких футуристи руйнували моделі сприйняття тексту, вироблені в рамках народницької й символістської парадигм культури. У роботі розглядаються теоретичні концепції лідера українських футуристів М. Семенка. Подано аналіз таких понять, як *“панфутуризм”*, *“ідеологія”*, *“фактура”*, *“культ”*, *“процеси деструкції й конструкції”*.

На початку ХХ століття переоцінка традиційних цінностей, соціальні й культурні зміни в українському суспільстві, урбанізація, динаміка економічних і політичних процесів стали джерелом формування нового світовідчуження та спричинилися до змін у літературі. В літературному процесі заявляють про себе футуристи (М. Семенко, Гео Шкурупій, О. Слісаренко, М. Бажан та ін), які пропонують радикально нову модель художньої реальності, в якій домінує зображення не сільських пейзажів, а міста. Поезію насичує урбаністична атрибутика, враження від руху автомобілів і поїздів, цехових верстатів та заводських гудків змінюється тематичний ландшафт літератури. Для традиційної української культури та модель реальності, яку пропонували футуристи, була незвичною, причому вони прагнули не лише епатувати читача, вихованого на зразках народницької й символістської творчості, а й сформувати власного.

В плані форми основну увагу футуристи зосереджували на принципах організації тексту, зокрема вдаючись до графічної семантизації, неологізмів, поєднуючи еротику з виробничими процесами, використовуючи елементи розмовної мови. Анормативність художньої системи авангарду ставила під сумнів усі форми організації художнього тексту в традиційній культурі, а також усі досі існуючі рецептивні моделі.

Футуристи розробляють і нову естетичну концепцію мистецтва, яке має відігравати активну участь в революційній зміні життя, набуваючи форм технізованого світу, розчиняючись у самому предметному світі. Естетичні принципи футуристів, в чомусь подібні до деструктивної політики більшовиків, забезпечили підтримку партійних діячів (Л. Троцького, А. Луначарського) і дали можливість футуристам активно увійти в процеси будівництва нового суспільства та створити

уявлення про те, що футуризм є найадекватнішою формою побудови нового пролетарського мистецтва.

2.2. Рецептивні принципи теорії функціонального мистецтва. У підрозділі аналізуються естетико-теоретичні положення угруповання “Нова генерація” (1927-1930), зокрема в аспекті теорії функціонального мистецтва. Основним естетичним принципом творці теорії функціонального мистецтва (М. Семенко, О. Полторацький, Ю. Палійчук, П. Мельник та інші) проголосили лозунг практичної доцільності мистецтва, а самі методи художнього творення вони пов’язали з механізмом впливу на читача, виробленням авторських стратегій і пошуками нового стилю, адекватного добі.

Представники “Нової генерації” прагнули віднайти шлях до читача не через зміст, як більшість представників пролетарських теорій, а через форму. На їхнє переконання форма потребує постійного оновлення, оскільки її усталеність не лише перешкоджає сприйняттю, але викликає в свідомості читача асоціації зі старими творами, тобто тими, які були втілені в цій формі раніше. Застосування старих художніх форм “неофуту” розцінювали як прояв провінційності і причину гальмування творчого розвитку пролетарської культури. Тому вважали, що в основу пролетарської літератури має лягти формальний критерій.

2.3. “Нова генерація” у пошуках адекватних принципів читання. О. Полторацький як один із чільних теоретиків журналу “Нова генерація” підходить близько до окреслення рецептивних механізмів дії горизонту сподівань. Він розуміє, що естетична насолода як певний концептуальний чинник процесу сприйняття залежить від естетичного досвіду, хоча й нове в свідомості читача призводить до модифікації попередньо засвоєного, старе накладає свій відбиток на його рецепцію. На механізми рецепції впливають як інтелектуальні, так і психологічні особливості реципієнта. Тому, розуміючи процес сприймання в матеріалістичному освітлені (як дію нервової енергії), “неофуту” прагнуть уникнути некерованості психікою читача під час читання ним художнього твору. Так, естетична насолода пов’язується зі свідомою побудовою проєкційного тла для рецепції тексту читачем. Важливим стає не зосередження на раціоналізмі чи емоційності і не заперечення цих явищ, а доцільність їхнього використання в тому чи іншому функціональному напрямкові. Функціоналізм представників “Нової генерації” спирається на здобутки матеріалістично-діалектичної рефлексології, що увійшла до тогочасного літературознавства як один із методів науково-об’єктивного дослідження літературного тексту.

Пошук нових засобів впливу на читача мав експериментальний характер і призводив до вироблення нових мистецьких законів, наприклад, закону збереження енергії, що базувався на положенні про максимальну сконденсованість читацької уваги на тексті. Шляхом експериментальних досліджень лабораторного типу “неофуту” (так надалі будемо називати митців і критиків, згрупованих навколо “Нової генерації”) мали намір виявити результативність

технічних інновацій у побудові тексту і створити ідеальний тип структури, яка б вносила щонайменше перешкод у потік передачі інформації від автора до реципієнта.

“Неофутути” мислили мистецтво як певний ідеологічний інструмент і намагалися за допомогою експериментальних досліджень відшукати засоби активного впливу на психофізіологію читача. Цим було зумовлено й виникнення нових жанрів: функціональної поезії, репортажу, фактажу, “лівого оповідання”, “лівого роману”. В основу творення пролетарської літератури футуристи заклали формальний критерій. Пошук засобів якнайточнішої передачі інформації призвів до відмови від переносного значення слів, тропів, до намагання замінити поетичну мову мовою робітничої вулиці, з тим, щоб підірвати заснований на старому культурному досвіді характер читацької рецепції.

2.4. Конструктивістські принципи літературної теорії В. Поліщука.

Деякі іншими у порівнянні з ідеями футуристів є літературно-теоретичні положення В. Поліщука, втілені в декларації “Авангарду”. Незважаючи на певну схожість естетичних платформ, конструктивісти вважають творчість футуристів, зорієнтовану на реконструкцію мистецьких форм, перейденим етапом революційної культури. Деконструктивно-анархічний методі футуристів конструктивісти намагаються протиставити будівничо-організаторську функцію. Зокрема вони виділяють поняття “конструктивного динамізму”. Конструктивізм розгортається на основі матеріалістичного сприйняття дійсності, коли основним принципом організації художнього твору проголошується конструкція та функціональність формальних елементів твору. Поняття конструкції вимагало раціоналістичного підходу до художньої творчості, що призводило митців-конструктивістів до зосередження уваги на побуті, дизайні. Відповідно, конструктивізм нерідко трактувався як різновид сфери виробництва. Не випадково саме поняття “художник” конструктивісти замінили на поняття “майстер”. Головними категоріями конструктивізму стали технологічність, конструктивність, функціональність, раціональність, практичність, тектонічність і фактурність. На основі цих принципів і повинна була реалізуватися утопія нового мистецтва.

2.5. Наративні моделі експериментального роману. Практичне вираження теорії функціонального мистецтва знаходимо у наративних моделях експериментального роману. У дисертації проаналізовано два експериментальні романи 20-х років – “Інтелігент” Леоніда Скрипника та “Голяндія” Дмитра Бузька під кутом зору деструкції традиційних художніх засобів, творення нових літературних жанрів і пошуків синтезу різних мистецьких прийомів, спрямованих на видозміну рецептивного горизонту сподівань. Зокрема роман “Інтелігент” Л.Скрипника засвідчив нові стилістичні й жанрові модифікації, яких українська література до того не знала, і став першою спробою екранізованої оповіді. Другий із аналізованих романів – “Голяндія” Дмитра Бузька – став своєрідною художньою маніфестацією деструктивного роману.

У третьому розділі – Рецептивний аспект у дискурсі радянської літератури – досліджується становлення дискурсу радянської літератури крізь призму горизонту сподівань.

3.1. Пролетарське мистецтво крізь призму читання. У першому параграфі аналізуються спроби творення колективного мистецтва під кутом зору переосмислення традиційних рецептивних моделей.

На початку 20-х років ХХ століття представники Пролеткульту, футуристи, пролетарські письменники, всі ті, хто на відміну, скажімо, від “неокласиків”, прагнули створити пролетарське мистецтво, повинні були розв’язувати питання про узгодження естетики й політики. Ідея унікальності пролетарського мистецтва, здавалося б, узаконювала його експериментальний характер. Скажімо, якщо авангардизм зорієнтований на формалізм як у теорії, так і в творчості, то пролетарське мистецтво характеризується перш за все увагою до змістових інновацій художнього твору. Зокрема загальною тенденцією пролетарської літератури стає заміна, узвичаєної для українського читача рустикальної тематики, виробничо-урбаністичною. Однак, відкрите на початку до формальних пошуків пролетарське мистецтво поступово трансформується в напрямку нормативності та підпорядковується принципам офіційної літературної політики. Мистецтво трактується як один із найважливіших елементів ідеологічного впливу на реципієнта, а отже втрачає характер творчої гри, моностилізується.

3.2. Моделювання понять “автор”, “герой”, “читач” у теоріях пролетарського мистецтва. В теоріях пролетарського мистецтва 20-х років ХХ століття панували дві тенденції в інтерпретації ролі автора: автор як творець (О. Воронський) та автор як ремісник (О. Брик). Поступово у 30-х роках переважає третя модель, базована на ідеологічній доктрині, згідно з якою авторові приписується відповідальність за твір. Його позиція мала бути прозорою в тексті й суголосною із його політичною позицією (ВУСПП, РАПП) з тим, щоб ліквідувати небажаний плюралізм інтерпретацій, полегшити маніпуляторну критику й утримати читача в межах ідеологізованої комунікативної системи. Складовою літературної політики стає боротьба за читача, внаслідок чого організовуються численні соціологічні дослідження, а також засновується Інститут книгознавства на чолі з Ю. Меженком.

Принципи соцреалістичного “реальності-будування” передбачали, що на шляху рецепції не повинно бути жодних художніх умовностей. Література сприймалася як відображення “типової”, пронизаної ідеологічними символами, реальності, а горизонт очікування читача трансформувалася в поняття соціального замовлення й чітко регламентувалася партійними вказівками. Важливим завданням для митців соцреалізму стало творення образу героя, який би запам’ятався мільйонам читачів і був символом епохи.

3.3. Соціалістичний реалізм як модель нормативної поетики. У параграфі розглянуті теоретичні концепції соціалістичного реалізму А. Жданова, М. Горького. В. Кірпиотіна,

С. Щупака, П. Колесника. Зауважується, що спочатку соцреалізм мислився як потужна синтетична художня система, протиставлена модернізмові. З часом соцреалізм із його орієнтацією на реалізм перетворився на риторику псевдореального, де слово позбавлене полісемії й утверджує однозначність розуміння.

У підрозділі аналізується принцип реалістичності – головний принцип соціалістичного реалізму, який вибудовується на основі “інверсованої дійсності”, де реальністю стає текст, а дійсність набуває статусу реальності лише тоді, коли “реалістично” уподібнюється до тексту. Починаючи з кінця 20-х років, а особливо на початку 30-х, відчувається повернення до традиційних художніх прийомів ХІХ століття, зростає інтерес до фольклору, розвиваються міметичні принципи побудови художнього світу, типізація набуває форми символізації образу людини, яка гармонійно сполучає риси фізичної й духовної досконалості, ідейність і партійність.

Попри те, що література поступово звертається до реалізму ХІХ століття, в соцреалістичних творах не аналізуються суспільні протиріччя, а утверджується модель єдиноправильного світу, в якому герой виступає верифікатором дійсності й носієм її оцінного значення. Силкуючись створити міф про велику дійсність, про переможну ходу радянської людини, типізуючи її, література дедалі більше зводиться до схематизму, породжуючи схематизованого читача. Такий читач привчений сприймати читання як вказівку до дії, ідентифікуючи себе з героєм, долає особисті потреби повинністю перед суспільством.

На основі аналізу соцреалістичної “правдоподібності” і порівняння соціалістичного реалізму з реалізмом ХІХ ст. та модернізмом в дисертації доходимо до висновку, що соцреалізм вибудовується, з одного боку, на зовнішніх ознаках реалізму ХІХ століття (характерологія, типізація, правдоподібність, роль соціальних взаємин), а з другого, він вбирає в себе модерністське ставлення до світу, зокрема моделювання світу, ареальність, схематизм тощо.

Можна стверджувати, що соціалістичний реалізм був раціональною естетичною програмою і виник як реакція на хаос авангардизму і як протидія модерністському редуccionізму й песимізму. Автори цієї теорії прагнули відшукати модель гармонійного художнього світу, яку можна було б перенести в реальне життя.

На відміну від авангардизму новостворювана література соціалістичного реалізму вибудовувалася не як інноваційна мистецька практика, а як спроба синтезування в літературі методів усіх попередніх культурних епох. Боротьба за культурну спадщину стала розумітися як підґрунтя й водночас як виправдання для можливих літературних спекуляцій, скажімо, декларування еволюційного розвитку реалізму. Водночас відбулося утилітарне використання класичних творів, наповнення їх за допомогою коментування невідповідним змістом.

3.4. Поетика виробничого роману. У підрозділі здійснено аналіз романів “Крила” В. Кузьміча та “Роман Міжгір’я” Івана Ле. Український індустріальний роман набув потужного

розвитку в кінці 20-х років ХХ століття, коли з'явилися такі твори, як “Крила” В. Кузьміча, “Кварцит” О. Досвітнього, “Перешихтовка” І. Кириленка, “Петро Ромен” Г. Епіка та інші. Більшість соцреалістичних романів були романами однієї ідеї, оскільки всі колізії, побудовані на риториці схематичного ствердження і заперечення, мали на меті підкреслити правильність ідеї, яку проповідує головний герой. Для виробничого роману бінарна опозиція персонажів “ентузіаст / шкідник” є радше прийомом, оскільки сюжет розгортається як доведення ідеологічної тези, а висновок, який може зробити читач, збігається з остаточною думкою протагоніста твору, який є правдивим втіленням людини радянського часу.

У **Висновках** висвітлюються загальні результати дослідження й визначаються можливості для дальшого використання поняття горизонт сподівання як конструкта, що дозволяє проаналізувати полірецептивну природу літературного процесу.

У дисертаційному дослідженні простежується еволюція поняття горизонту, характерного для більшості літературознавчих теорій ХХ століття. Починаючи з феноменології Е. Гуссерля через герменевтику Г.Г. Гадамера до рецептивної естетики 60-х років, воно трансформується у поняття горизонту сподівань і позначає не просто епістеміологічну рамку пізнання, як у Гуссерля, а читацькі інтенції, поза якими неможливо стає не лише рецепція художнього твору, але й функціонування літературного процесу в цілому. Поняття горизонту сподівань вбирає в себе сукупність соціальних, культурно-історичних, психологічних та естетичних уявлень як автора, так і читача.

Горизонт сподівань водночас є чинником, який допомагає з'ясувати характер літературної еволюції. Функціонування горизонту сподівань в літературному процесі постає результатом особливого поєднання установок автора й читача як суб'єктів події тексту.

У дисертації здійснено огляд основних ідей, пов'язаних із формуванням поняття горизонту сподівань у феноменології, формалізмі, структуралізмі, герменевтиці, постструктуралізмі. Можна констатувати, що впродовж ХХ століття виокремилися іманентний (формалізм, структуралізм) і рецептивний (феноменологія, герменевтика) підходи до розуміння й тлумачення літературних текстів, і обидва підходи було синтезовано в рецептивній естетиці.

Аналіз “суспільно-формуючої функції мистецтва” (Г.Р. Яусс), що виступає одним із чинників функціонування горизонту очікувань, застосовано в роботі для вивчення феномену “радянської літератури”. Концепція “радянської літератури” вибудовується на основі ідеологічної установки і вбирає в себе три різновиди дискурсу, характерних для української літератури 20-30-років ХХ століття: авангардистський, пролетарський, соцреалістичний. Усі вони були зорієнтовані на створення нового мистецтва. Тому основними чинниками, що об'єднали такі відмінні, на перший погляд, літературні дискурси, були: перегляд літературних

традицій, створення нових уявлень про значення мистецтва в суспільному житті, пошук і виховання власного читача.

Авангардистський дискурс зароджувався в системі творення пролетарської культури й був націлений на урбанізацію української культури в цілому. Головними його репрезентантами стали футуристи (М. Семенко, Гео Шкурупій, О. Слісаренко та ін.) та конструктивісти (В. Поліщук, Л. Чернов, О. Левада та ін.). Руйнуючи горизонт очікування літератури народницького й символістського спрямувань, вони експериментували насамперед з художньою формою, яку підпорядковували формуванню нової психіки і світогляду, який співпадав би з ідеологією влади.

У роботі відводиться значне місце аналізу угруповання “Нова генерація”. “Неофутути” мислили мистецтво як певний ідеологічний інструмент і, на відміну від футуристичних декларацій щодо руйнування мистецтва, намагалися за допомогою експериментальних досліджень відшукати засоби активного впливу на психофізіологію читача. Цим було зумовлено виникнення нових жанрів – функціональної поезії, репортажу, фактажу, лівого оповідання, лівого роману.

Формальний критерій, на їхню думку, мав лягти в основу створення пролетарської літератури. Пошук нових засобів впливу на читача в авангардизмі носив експериментальний характер. Створювалися спеціальні дослідницькі лабораторії, в яких визначався вплив художніх творів на психіку реципієнта. Проте намагання “неофутів” витворити масове мистецтво зазнало краху, оскільки формалістичні пошуки, на які була зорієнтована їхня художня практика, не мали значного впливу на масову свідомість і не відповідали потребам літературної політики держави. Вимоги безпосереднього ідеологічного впливу на реципієнта приводять до редукції форми та її абсолютного функціонального підпорядкування ідеологічному змістові твору.

Отже, функціоналізм, до якого зрештою звівся футуризм, був зумовлений не лише компромісом із партійною лінією, але й складними процесами розвитку самого авангардизму, який практикував поєднання ідеології й естетики.

Пролетарська література на перших початках мала полістильовий пошуковий характер. Значну роль відігравав у ній, як і в авангардизмі, експеримент. Відмінність полягала в тому, що авангардистське експериментування мало передусім формальний характер, а у пролетарській літературі головний акцент переносився на тематичну модифікацію змісту. У зорієнтованій на марксизм літературі чітко простежувалася тенденція до нав'язування читачеві певних ідеологічних схем, намагання витворити пролетарську естетику, виходячи з її класового тлумачення. У стильових пошуках пролетарської літератури вже були закладені основи літератури соцреалістичної, в якій пошуково-творчий характер взаємодії автора і читача, властивий авангардизму, змінювався принципами нормативності.

Соціалістичний реалізм – останній і найдовершеніший етап одержавлення літератури, розчинення її в ідеології. Соцреалізм мислився як потужна синтетична художня система, яка протиставлялася модернізмові й була покликана відновити неоромантичну модель гармонізації ідеалу та реальності. Однак принцип реалістичності, аналізові якого в дисертаційній роботі відводиться значне місце, стає основним в поетиці соцреалізму. В дисертації простежується відмінність між реалізмом ХІХ століття і соцреалізмом, в якому відбувається інверсія, коли реальністю стає текст, а дійсність здобуває статус реальності лише тоді, коли “реалістично” наближається до тексту. Таким чином література редукується до ідеологічного послання. Художній текст, спрямований на моделювання бажаних вчинків реципієнта, уподібнюється до нормативного документу, характеризується транспарентністю форми і прогнозованістю ідеологічних символів.

Інтенційний характер пролетарської, а потім соцреалістичної літератури ґрунтувався на активному моделюванні життєвої практики реципієнта. Вивчення механізмів впливу на читача, прийомів, що робили літературу такого типу популярною серед читачів, дає можливість по-новому проаналізувати художню спадщину радянської епохи. Горизонт сподівань виступає при цьому механізмом, який дозволяє враховувати не лише ідеологічні, але й іманентні закони розвитку радянської літератури. Принципи рецептивної естетики дозволяють уникнути методологічних вульгаризацій і наближають до розуміння діалогічності літературного процесу та його полірецептивної природи.

Основні публікації:

1. Сінченко О.Д. Гра із читачем у романі Л. Скрипника “Інтелігент” // Наукові праці Кам’янець-Подільського державного університету: Філологічні науки. Випуск 10. – Том 1. – Кам’янець-Подільський, 2005. – С. 228-233 (0,4 друк. арк.).
2. Сінченко О.Д. “Нова генерація”: у пошуках теорії функціонального мистецтва // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. – Вип. 9. – К., 2005. – С. 126-132 (0, 5 друк.арк.).
3. Сінченко О.Д. Прологомени до соціалістичного реалізму як художнього напрямку // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. – Вип. 10. – К., 2006 – С. 53-60 (0,6 друк.арк.).

Додаткові публікації:

1. Сінченко О.Д. Концептуалізація поняття “читач” в українській літературі 20-х років ХХ століття // Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції “Українське літературно-мистецьке відродження 20-х років ХХ століття: питання стилю, проблематики, поетики, мови”. 11-12 травня 2005 р. – Черкаси, 2005. – С. 234-239 (0,4 друк. арк.).

АНОТАЦІЯ

Сінченко О.Д. Горизонт сподівань та його функціонування в літературному процесі (на матеріалі української літератури 20-30-х років ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.06. – теорія літератури. – Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України. – Київ, 2006.

Дослідження присвячене аналізу горизонту сподівань та його функціонування в українському літературному процесі 20-30-х років ХХ століття. У дисертації систематизовано основні концепції рецептивних теорій ХХ століття в зарубіжному (Р. Інгарден, Г.Г. Гадамер, М. Бахтин, Г.Р. Яусс, В. Ізер) і вітчизняному (І. Франко, О. Потебня, Б. Грінченко О. Білецький) літературознавстві.

У роботі конкретизується поняття горизонту сподівань і простежується його функціонування в радянській літературі. Виокремлюються три типи дискурсів, характерних для української літератури 20-30-років ХХ століття, – авангардистський, пролетарський, соцреалістичний. Вказується на те, що основними чинниками, які об’єднали такі відмінні, на перший погляд, літературні дискурси, були перегляд літературних традицій, створення нових уявлень про значення мистецтва в суспільному житті, пошук і виховання власного читача.

Ключові слова: горизонт сподівань, автор, читач, твір, футуризм, пролетарська література, соцреалізм.

АННОТАЦИЯ

Синченко А.Д. Горизонт ожиданий и его функционирование в литературном процессе (на материале украинской литературы 20-30-х годов ХХ в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.06. – теория литературы. – Институт литературы им. Т.Г. Шевченко НАН Украины. – Киев, 2006.

Исследование посвящено исследованию горизонта ожиданий и его функционирования в украинском литературном процессе 20-30-годов XX века. В диссертации изложены главные идеи рецептивных теорий XX столетия в зарубежном (Р. Ингарден, Г.- Г. Гадамер, М. Бахтин, Г.Р. Яусс, В. Изер) и украинском (И. Франко, А. Потебня, Б. Гринченко А. Белецкий) литературоведении.

Понятие горизонта характерно для большинства литературных теорий XX века. Начиная с феноменологии Э. Гуссерля, сквозь герменевтику Г.Г. Гадамера к рецептивной эстетике 60-х годов, оно постепенно трансформируется в понятие “горизонт ожиданий” и означает не просто эпистемиологическую рамку познания, как у Гуссерля, а читательские интенции, без которых невозможна не только рецепция художественного произведения, но и функционирование литературного процесса в целом. Понятие горизонта ожиданий является совокупностью социальных, культурно-исторических, психологических и эстетических убеждений как автора, так и читателя.

Анализ “социально-формирующей функции искусства” (Г.Р. Яусс), что выступает одним из элементов функционирования горизонта ожиданий, использован в работе для изучения феномена “советской литературы”. Концепция “советской литературы” выстраивается на основании идеологической установки и состоит из трех разновидностей дискурса, характерных для украинской литературы 20-30-годов XX века: авангардистского, пролетарского, соцреалистического. Главное, что объединило эти, на первый взгляд, разные направления, – ревизия литературных традиций, создание новых концепций о значении искусства для общественной жизни, поиск и воспитание своего читателя.

Авангардистский дискурс зародился в системе производства пролетарской культуры и был ориентирован на урбанизацию украинской культуры в целом. Главными его репрезентантами стали футуристы (М. Семенко, Гео Шкурупий, А. Слисаренко) и конструктивисты (В. Полищук, Л. Чернов). Главной технологией авангардистов было разрушение горизонта ожиданий литературы народнического и символистского направлений, они экспериментировали в сфере художественной формы, которую использовали для формирования новой психики и мировоззрения читателя. Наиболее это отразилось на деятельности группы “Нова генерація”, представители которой воспринимали искусство как идеологический инструмент и, производя экспериментальные исследования, пытались отыскать наиболее эффективные формы активного воздействия на психофизиологию читателя. Это сказывалось и на разработке новых жанров – функциональной поэзии, репортажа, фактажа, “левого рассказа”, “левого романа”.

Анализируются причины, по которым проект авангардистской литературы как массовой и революционной не состоялся.

Дискурсы пролетарской литературы и литературы соцреалистической рассматриваются как разновидности литературных практик, нацеленных на воспитание читателя. Пролетарская литература имела полистилистический характер и, подобно авангардизму, была направлена на эксперимент. Разница была только в том, что авангардистское экспериментирование имело формальный характер, а в пролетарской литературе главный акцент делался на тематической модификации содержания. Социалистический реализм – последний и наиболее искусный этап на пути к государственности литературы, ее подчинения партийной идеологии.

Интенциональный характер пролетарской, а затем и соцреалистической литературы основывался на активном моделировании жизненной практики реципиента, его горизонта ожиданий. Изучение горизонта ожиданий как раз и является тем механизмом, который дает возможность увидеть не только идеологические, но и имманентные законы развития советской литературы в целом. Оно также содействует изучению влияния литературного произведения на читателя приемов, которые способствовали популярности советской литературы.

Ключевые слова: горизонт ожиданий, автор, читатель, произведение, футуризм, пролетарская литература, социалистический реализм.

SUMMARY

Sinchenko O.D. The horizon of expectations and its functioning in the literary process (on the materials of the Ukrainian Literature of 1920-30ies). – Manuscript.

A Dissertation for the degree of Candidate of philology in field of the Theory of Literature. Code 10.01.06. – Taras Shevchenko Institute of Literature, Ukraine's National Academy of Sciences. – Kyiv, 2006.

The dissertation deals with the literary criticism problems of aesthetic of reception.. Basing on semiotic, communicative, structural, post-structural, culturologic methodological concepts, a notion of the horizon of expectations and the rules of interaction of reader's receptions are defined in the dissertation.

Among the problems of reception from the point of view of hermeneutic approach the main attention is concerned upon the stages of reception, understanding and interpretation as well as the different horizons of reading. The phenomenon of movement of horizons and connected difficulties of fusions of horizons in acts of reception, interpretation are analyzed.

Urgent for the modern theory the problem of realization of reader's reception, the art world of the poet and his perception by readers are examined.

Having analysed an extensive literary material of the Ukrainian literature of 20th century, it was distinguished three basic types of the discourse of the Soviet literature –the futurism, proletarian and socrealism literatures.

Keywords: author, reader, text, futurism, socrealism.